

התזקה הקומונלית – דיון בשיטת המשאע והשלכותיה

דוד גרוסמן

מבוא: שיטת המשאע – הגדרות ורקע כללי

מטרתו של מאמר זה לבחון את משמעותו ותפקודו של המשאע (המשמעות המילולית של מילה זו היא "מפוזר", והכוונה היא לחלקות מפוזרות המצויות בשטח שאדמותיו מוחזקות בשותפות; רוב החוקרים מתרגמים מושג זה כ"שותפות"). הכוונה היא להצביע על אפשרות השימוש בגורלו של המשאע כדגם להבנת תהליכים אגריים כלליים יותר, המתייחסים לשיטות קומונליות אחרות.

המושג "משאע" משמש בדרך-כלל לתיאור שיטה אגרית מוגדרת שהייתה מקובלת ביותר בארץ-ישראל עד לשנות השלושים לערך. אולם יש צורות מגוונות של שותפות, ולכן יש בלבול מושגים לא מועט בעצם השימוש במושג זה מבלי להגדירו במדויק. כוונתנו כאן לעסוק ב"משאע הכפר" או משאע אל-בלד. הגדרתו של מושג זה, לפי אהרן בן-שמש, היא:

אדמותיו של כפר, או של חלק מכפר, המוחזקות כבעלות בלתי-מחולקת, והמתחלקות בתקופות מסוימות בין תושבי הכפר או בין חלק מתושבי הכפר, לצרכי עיבוד.
(בן-שמש, תשי"ג, עמ' 39)

למרות ההגדרה הלגלית המדוקדקת, יש מקום להסתייגות מסוימת מהשימוש במילה "בעלות" בהקשר זה, שכן ספק אם הקהילה הכפרית היא, אכן, "בעלת" הקרקע, אף אם אין כל ערעור על זכותה להחזיק בה; אך ראוי להדגיש שיש חוקרים, כגון פיירסטון, הסבורים שהמשאע הוא אכן בעלות משותפת של כל בעלי המניות (co-ownership), ואין הוא בגדר בעלות קהילתית (communal ownership); לכן אין כל הצדקה לראות במשאע תופעה המצויה מחוץ למסגרת הלגלית. במסגרת החוק המוסלמי, חוקי השריעה, בעלות זו מוגדרת כשריקת מולק (ראה דיון נרחב על-כך ב: Firestone, 1990). פיירסטון סבור שגם סעיף 8 שבחוקי הקרקע האזרחי משנת 1858 פורש שלא כהלכה. אין הוא מכיל הסתייגות מרישום קרקעות שאינן מחולקות על-ידי שותפים, אם כי אין הוא מכיר ברישום שטח כלשהו על-ידי גופים קורפורטיביים. מכל מקום, בין אם הקהילה היא "בעלים" ובין אם לאו, אין חולקין על העובדה ששיטת המשאע מבוססת על העיקרון שהקהילה הכפרית, או חלק ממנה, היא הגוף האחראי לניהול האדמות ולהקצאתן לבעלי הזכויות ("המניות") לשימוש בשטח.

למעשה, משמעותו של המושג "משאע" עצמו לא הייתה אחידה בכל מקום ובכל תקופה. זהו מושג בעל משמעות רחבה, ובהוראתו הנוכחית משמש לציון כל חלקת קרקע שאינה פרטית. מכל מקום אין המונח מתייחס דווקא לשותפות הקהילתית בקרקע כפי שהוגדרה לעיל. אחד החוקרים

הראשונים של נושא זה, פוסט, כלל ב"משאע" גם אדמות יער ואדמות מרעה (Post, 1891, pp. 104–106. ראה גם גרנובסקי, תש"ט, עמ' 214–215, וראה גם להלן). החוק העות'מאני הגדיר אדמות מעין אלה כאדמות מוואת, אך מהגדרתו של פוסט ניתן להסיק שבזמנו התייחסו הכפריים כאל משאע לכל אדמה שהשימוש בה היה פתוח לכל תושבי הכפר; כלומר, שהמושג מתייחס גם לקרקעות מסוג ה-*commons* (ששימשו כשטח מרעה משותף בכפר הבריטי המסורתי), וכנראה אף לאדמות שלא נעשה בהן שימוש חקלאי כלשהו (המוגדרות בבריטניה כ-*Woodlands and waste*). נראה שבהיעדר התייחסות המעוגנת בחוק למוסד המשאע, הוא יכול להתייחס לכל שיטה של שותפות בנכסים. חוסר בהירות זו רבה אף יותר בימינו, כאשר הדור הצעיר אינו מכיר את "משאע הכפר" המסורתי. אולם גם בתקופת המנדט רָווח השימוש במושג זה בהוראתו הרחבה והבלתי-מוגדרת, ובמסגרת הֶסדר הקרקעות הוגדרה כאדמת משאע כל קרקע שלא הופרטה (אדמת מפרוז).

תיאור המשאע, תפקודיו וחשיבותו האגררית

למרות שהמשאע אינו מתפקד כבר ברוב ארצות המזרח התיכון, יש עדיין עניין רב בנושא זה. העניין נובע מהעובדה שלמוסד מסוג המשאע יש מקבילות רבות בחברות טרום-מודרניות, ועובדה זו עשויה לרמוז על הצורך בניהול קהילתי, או בבקרה קהילתית של משאבים החיוניים לשימוש של כל אחד מחברי הקהילה. בעשורים האחרונים פורסמו מספר עבודות מחקר המנסות להסביר את תפקוד המשאע במסגרת כלכלת "המעין-קיום" ובמסגרת המערכת הפוליטית שבה תפקדה כלכלה זו, אולם החוקרים אינם תמימי דעים ביחס לכך. כדי להעריך את משמעותו של תפקוד המשאע, מוגש כאן תחילה תיאור המסכם את תכונותיו העיקריות ואת תפוסתו. מידע זה עשוי לתרום גם לליבונם של מספר נושאים בלתי-ברורים ולתיקונן של מספר דעות מוטעות שהושרשו עם הזמן בנושא זה.

במסגרת "משאע הכפר", במובנו הצר והמקובל של מושג זה, לא הייתה לפלאחים זכות שימוש על קרקע מוגדרת. השטח חולק מדי פעם מחדש, על-פי נוסחה מוסכמת. זכות השימוש עברה מיד ליד ב"רוטציה". החלוקה הייתה זמנית, ואחרי תום תקופה מסוימת בוצעה החלוקה מחדש. משך הזמן שעבר בין כל חלוקה היה לרוב שנתיים, כלומר, מחזור חלוקה המתאים לשיטת שני השדות (שנת עיבוד ושנת כָּרֵב), שהייתה מקובלת ברוב חלקי הארץ; אך עקב חוסר מסמכים ותעודות כתובות קשה להציג נתונים ברורים על אורכו של מחזור מקובל זה. ידוע שלמרגלות הכרמל – כלומר, בעמק יזרעאל המערבי, המחזור היה בן חמש שנים. יש להסביר זאת במשאבים המעולים של האזור, אשר אפשרו עיבוד רצוף במשך תקופה ארוכה, ללא צורך בכָּרֵב. מכל מקום, שיטת החלוקה לא הייתה אחידה. היא בוצעה לרוב על-ידי הקצאת שטחים (פדאנים) לפי מספר המשפחות. גודל ה"פדאן" היה במקרים רבים קבוע ולא השתנה בהתאם לרמת הביקוש לקרקע, אם כי במקרים מסוימים היה נהוג להתאים את גודל החלקה למצב הדמוגרפי המשתנה. לפי וריאציה שהייתה מקובלת בעיקר בחבלי ההר, כל הזכרים, כולל תינוקות, היו זכאים לחלק במשאע (ראה הסבר

להלן), ולא רק ראשי המשפחות. לפי שיטה אחרת, שגם היא הייתה נפוצה בארץ, הבסיס לחלוקה היה מספר בהמות העבודה דווקא — כלומר, הקריטריון לחלוקה היה כושר הייצור של המשק ולא צורכי הקיום של משק הבית.

החלוקה המקובלת של קרקעות המשאע התבססה על חלוקת שטח הכפר ליחידות בעלות תכונות קרקע אחידות יחסית. כל אחת מהן חולקה שוב ליחידות-משנה הקרויות סהם (וברכים — סיהאם). יחידות אלה שימשו בסיס לחלוקת השטחים, באמצעות גורל, לבני הכפר. לשם כך חולק כל סהם לרצועות צרות וארוכות (מואריס, וביחיד — מארס) שמספרן היה כמספר הזכאים לחלק במשאע (Weullersse, 1946, p. 99; פולק, 1940, עמ' 58; חלק מהחוקרים מתייחס לסהם כאל המניה האינדיווידואלית ולא כאל השטח המתחלק חלוקה נוספת — ראה: גרנובסקי, תש"ט, 222; Firestone, 1981, p. 282). רצועות אלה השתרעו בין שני קווי בסיס שנמדדו בחבל. שבילים או ואדיות שימשו לרוב כקווי בסיס טבעיים לשם ציון הגבולות של השדות שתחמו את הגבולות החיצוניים של שטחי הרצועות. יש להניח שבמקורה הבטיחה השיטה גישה לסוגי קרקע שונים, וכי בתהליך ההתיישבות המקורי חילקו השייחים את הקרקע לחלקות שונות, והחליטו, על-ידי גורל או הסכמה, לחלק כל חלקה לחלקים שווים, ולהעניק לכל בעל זכות מספר שווה של חלקים. בקביעת מספר הרצועות, מיקומן והקצאתן, הובאו בחשבון סוגי הקרקע בכפר. אולם קשה להוכיח שהחלוקה הייתה אי-פעם שוויונית (לפי דיני האסלאם זוכה הבכור בחלק כפול בירושה, ויש להניח שנוהג זה התבטא גם באופן חלוקת "המניות" במשאע) ומכל מקום נוצרו במשך הזמן בעלי זכויות מיוחדות, שהתהוו כתוצאה מצבירה של מספר "מניות". מאידך גיסא, היו גם בעלי זכויות על אותם חלקים שנפלו בגודלם מחלק אחד בנכס המשותף. כל אחד מהזכאים בקהילת "בעלי המניות" קיבל סיהאם התואמים את זכויותיו, ולא דווקא את צרכיו; וכיוון שכל רצועה חולקה מחדש לירשי הזכאים, נוצרו מצבים של ריבוי "בעלי מניות" שהחזיקו בחלקות קטנות ומפוזרות (גרנובסקי, תש"ט, עמ' 222). החלקות המגיעות לפלאחים נעדרים נשמרו בקפדנות רק אם היה להם נציג שמונה מטעמם לשם כך. אם לא היה להם נציג, הופקעו חלקותיהם על-ידי הקהילה ואדמתם חולקה מחדש.

האזורים בהם שלטה שיטת הפדאנים היו בעיקר המישורים שבהם ניתן היה לבצע ללא קושי את חלוקת השדות, ואשר אין בהם שונות גדולה מדי מבחינת טיבם. כפי שניתן להיווכח מחקר המקרה של עספיה, המובא להלן, המשאע יושם שם רק בקרקעות המישור (הרצועה שבין הכרמל לקישון ועמק אלון). בווריאציה המקובלת ביותר של שיטה זו מספר הפדאנים היה קבוע, אולם גודל הפדאן היה תלוי בתנאי השטח. המושג התייחס, למעשה, ליחידת עיבוד מופרדת משכנותיה ולא למידת שטח כלשהי, אם כי משמעותו המקורית של המושג היא "עול" — כלומר, צמד שוורים השותפים בעול. בארץ-ישראל מקובל היה למדוד את גודל שטחו של הפדאן לפי הספק החריש של צמד שוורים בעונה שלמה (כ-45 יום), אך בסוריה, וכן במצרים, היה נהוג להתייחס לגודל השטח בהתאם להספק העבודה היומי, ולכן נע גודל הפדאן בין 2.5 ל-3.3 דונם מטרי. אולם בשטחי נטיעות אקסטנסיביות יכול היה גודלו להגיע ל-7.5 דונם מטרי (Latron, 1936, pp. 12, 16).

שיטת הפדאן, על מגרעותיה ויתרונותיה, לא התאימה למקומות הרריים, אם כי אין התאמה מלאה בין שיטות ההקצאה לבין הגורם הטופוגרפי. גם בהר היו מקומות שבהם נהגו לחלק את הקרקע בשיטת הפדאנים, אך וריאציות אחרות אפשרו את הפעלת המשאע ביתר יעילות. מכל מקום, כיוון שקשה היה לחלק את השטח ההררי ליחידות זהות בגודלן, נהגו לחלקו לפי ה"דיוכור" (מספר הזכרים, כולל תינוקות בני יומם), והיו מקומות שבהם זכו ב"מניה" כל הנפשות שהתגוררו במשאע בעת החלוקה ל"מניה" (Abramson, 1937, p. 5). שיטה זו אפשרה להתאים את מספר "המניות" לגודל המשתנה של האוכלוסייה; אך יש להדגיש, שגם המשאע לא היה בהכרח קבוע וגם אותו ניתן היה להתאים לצורכי האוכלוסייה. התאמה מעין זו ביטלה, למעשה, את משמעותו ה"כמותית" של הפדאן ועשתה אותו למושג פתוח, בעל משמעות חברתית (ראה הדיון באוס-אל-פחם, להלן). חלוקה בשיטת הדיוכור הייתה שוויונית יותר משיטת הפדאנים הקבועים (הטכניים), כי מספר ה"חלקים" הותאם למספר המשתנה של הזכאים; אך היא גרמה לפיצול חלקות רב ולקשיים הולכים וגדלים מבחינה אגרוטכנית וכלכלית, עקב הקטנה קיצונית של גודל "המניות" עם הריבוי הדמוגרפי. היא התאימה בעיקר לכפרים עתירי קרקע שיכלו להרחיב את גבול משבצתם. אולם הקושי בהפעלת המשאע כחבלי ההר מסביר, לפחות באופן חלקי, מדוע נמנעו הפלאחים מהשימוש בשיטה אגררית זו בחלקי הארץ שלא היו שטוחים במידה מספקת (Firestone, 1990).

כאמור, במקרים רבים הבסיס לחלוקה היה כושר הייצור החקלאי, כלומר, מספר בהמות העבודה שעמדו לרשות הפלאח. עיקרון זה ביטא למעשה את החשיבות שיוחסה לגובה ההון, ולא לגודל השטח שהיה לפלאח, ואשר פגעה בעיקר בפלאחים העניים שלא היו ברשותם בהמות עבודה (השגתן של הבהמות הייתה הגורם המגביל העיקרי לפיתוח, בגלל המחסור בהון). הם לא זכו כלל לחלק בקרקע, או שזכו בחלק קטן ובלתי-מספיק מהשטח, בעוד שפלאחים שברשותם היו שני שוורים או יותר, יכלו לזכות ביותר מפדאן אחד. לפעמים חולקו השטחים בשיטה מורכבת יותר: כל בעל שור קיבל פדאן אחד לפחות, אך אלה שהיו ברשותם מספר שוורים קיבלו תוספת, בחלקות הקרקע הנותרות. תוספת זו שיקפה את אמצעי הייצור שהיו ברשותם. זרים וחסרי בהמות עבודה לא קיבלו כל חלק בקרקע. חלוקת השטחים בוצעה על-ידי הטלת גורל (Bergheim, 1894, p. 193).

אזור רמלה, שזכה לתיעוד רב יותר מאשר מקומות אחרים, מייצג את השיטה האחרונה; כלומר, את הקצאת הזכויות כמשאע לפי מספר השוורים ולא לפי הפדאנים. לנוהג זה מתייחס סיפורו הידוע של פיליפ באלדנספרגר, על הפלאח מהכפר קביבה (ליד רחובות), שנאלץ לרכוש שור כדי שלא יגורש מכפרו. בחזרו מהשוק של רמלה לכפרו הניח את הטורבאן על ראש השור, ולשאלת העוברים ושבים על מעשה מוזר זה ענה – שהשור חשוב מן האדם, שכן רק לו יש זכויות החזיק בקרקע ובבית מגורים (Baldensperger, 1906, pp. 193–194).

שיטת החלוקה לפי בהמות עבודה שיקפה את החשיבות היחסית הגבוהה שנודעה להון ולאמצעי ייצור אחרים, בתקופה שבה הקרקע מצויה הייתה בשפע. על כך ניתן ללמוד מהמקור הנ"ל, האומר שהשיחים בעלי הקרקעות נהגו להעניק כלי בית וכלי עבודה לפלאחים חסרי כול, כדי שיעברו את האדמות הפנויות של אזור רמלה, ויסייעו בכך להגן על האדמות מפני פשיטות הבדווים (Baldensperger, 1906, p. 193). פלאח שחסרו לו אמצעי ייצור לא קיבל, אמנם, זכויות בקרקע

המנוהלת במסגרת המשאע, אך גם כאשר לא ניתנה לו רשות להתנחל באדמות עידית, יכול היה למצוא לעצמו שטחי מחיה באדמות המוואת או באדמות המחלול; לכן היה ביקוש רב לעובדים, ולא רק לכהמות, בשטחי העידית. (אם הפלאח החיה אדמות "מתות", נחשבו אדמות אלה, לפי הנוהג המוסלמי לרכושו, ובדרך-כלל לא הוכללו במשאע.) אולם כאשר גבר הלחץ על משאבי החקלאות, וכאשר הקרקע הפכה לגורם העיקרי (המצוי בצמצום), עלה גם ערכה היחסי של הקרקע, והיא החליפה את האדם והבהמה והייתה לקריטריון העיקרי שעל-פיו חולקו הזכויות הקהילתיות. הדבר חיב חלוקה מחדש של השטח לפי עיקרון חדש – כגון, גודל השטח הדרוש לקיום. לכן גם המושג "פדאן" שינה את הגדרתו. תיאורטית, הגדרת גודלו של הפדאן התבססה על עקרון כושר העיבוד העונתי, ולכן קיימת הייתה זיקה ברורה בינו לבין כושר הייצור – ולא דווקא לרמת הצריכה הנדרשת – אך במקרים רבים הייתה גמישות בהגדרה זו. עם זאת נראה (אך הדבר דורש בדיקה!) שגודלו המקורי של הפדאן נשאר קבוע למרות הצרכים המשתנים. משמעות הדבר הייתה, שמשפחות גדולות נאלצו להסתפק בשטח קטן מכפי שדרוש לקיומן. תוצאה חמורה אף יותר מהקפאת מספרם של הפדאנים הייתה המספר הגדול והולך של חסרי זכויות על הקרקע בכפר. קבוצה זו כללה במיוחד את אלה שהצטרפו אליו בשלב מאוחר יחסית. במקביל התמעטו, כמובן, גם עתודות הקרקע השוליות שחסרי האמצעים נהגו להכשירן ולנצלן לפני הגידול בביקוש לקרקע.

תפרוסת המשאע באזור הלוונט

המשאע היה נהוג, כאמור, בעיקר בשטחים המישוריים של ארץ-ישראל וסוריה, עבר-הירדן, ועיראק. בממלכת ירדן היו כ-57 אחוז מהקרקעות בגדר משאע וזאת לפחות עד שנת 1933; ואפילו בשנת 1953, לאחר עשרים שנה של הסדר קרקעות, עדיין נותרו אדמות רבות (36%) שנעברו בשיטה זו, וכמחצית הכפרים סווגו ככפרי משאע (Patai, 1958, pp. 57; Aruri, 1967, p. 57; Wahlin, 1988). יש הסבורים ששיטת המשאע הייתה נהוגה בעבר בכל המרחב הכפרי של ארץ-ישראל, אך אין הוכחות חד-משמעיות לכך. לפי אחד המקורות הראשונים המדווח על תפרוסת המשאע בארץ, הרי שבאזורים מסוימים, בעיקר בדרום הארץ, כל השטח שמחוץ לסכיבות הערים נעבד בשיטת המשאע "עד לפני 28 שנים" – כלומר, עד שהממשל העות'מאני החל ליישם את חוקי הקרקע בראשית שנות ה-60 של המאה ה-19. אך מקור זה כלל במשאע גם אדמות יער ואדמות מרעה, שהחוק העות'מאני הגדירן כאדמות מוואת או מחלול (Post, 1891, pp. 104–106). ראה ההסבר לחוסר בהירות זו לעיל). אולם גם פטאי, אחד מהחוקרים המובילים של חזקת הקרקע בארץ-ישראל בתקופת המנדט, כתב דברים דומים. לדבריו, אף בשנת 1917 נהוג היה עדיין המשאע בכ-70 אחוזים מאדמות ארץ-ישראל (ראה: Patai, 1949; וכן: Patai, 1958, pp. 202–204). אולם בשנת 1923 נמצא ששיעור כפרי המשאע כבר היה נמוך יותר. לפי אומדן, שמקורו בממצאי ועדה מיוחדת שמונתה לבדוק את מצב המשאע בארץ, מוסד המשאע נהוג היה עדיין בארץ-ישראל המערבית בכ-56 אחוז מתוך 753 הכפרים שנסקרו, ומנתונים מאוחרים יותר ניתן ללמוד שמגמת הירידה נמשכה, ומספרם של כפרי המשאע הלך ופחת. הסקר של ג'ונסון וקרוסבי, שנערך בשנת

1930 ב-104 כפרים, גילה שהיחס הקודם בין המשאע לאדמות הפרטיות התהפך: 56 אחוזים, בממוצע הארצי, עברו כבר תהליך של הפרטה (מפרוז), בעוד שב-44 אחוז מהכפרים הנותרים הקרקע הוחזקה עדיין במשאע. השטח שהיה עדיין משאע הגיע לכ-509,000 דונם, אך ניכרו הבדלים בין מחוזות הארץ השונים. חלוקת 104 הכפרים שנסקרו, לפי מחוזות, הייתה זו: 66 כפרים בצפון, 14 כפרים בירושלים ו-24 כפרים בדרום. נמצא ששיעורם של כפרי המשאע במחוזות אלה היה 29, 28 ו-69 אחוזים מהקרקעות בהתאמה, כלומר, שטחי המשאע היו רבים יותר במחוז הדרום, שאדמותיו שטוחות יחסית. לשם השוואה, ממצאי ועדת המשאע של שנת 1923 מראים, שהתפרוסת הארצית הייתה אז 37, 5 ו-80 אחוזים מהקרקעות בהתאמה. מכאן שבראשית תקופת המנדט, ובתקופה העות'מאנית שקדמה לה, בלטה עוד יותר הדומיננטיות של המשאע במישור החוף, ובמיוחד בנפת עזה (Johnson and Crosbie, 1930, p. 67). ראה גם גרנובסקי, תש"ט, עמ' 214-215, 230).

אחרי 1930 חלה אמנם ירידה תלולה במספרם של כפרי המשאע, אך עד תום תקופת המנדט לא הצליחו הבריטים להשלים את רישום הקרקעות בחלק ניכר בכפרי הארץ (Kamen, 1991, p. 136) ולחסל את המשאע (למעשה, לייצב את החלקות על-ידי הימנעות מחלוקה נוספת). שיעור הקרקעות שעברו הֶסדר היה נמוך ביותר באזור ההר, ובמיוחד בהרים שבדרום הארץ. אפילו בשנת 1967 נמצא שרק 5 אחוזים מאדמות נפת חברון היו מוסדרות. השיעור המקביל בנפת בית לחם הגיע לכ-10 אחוזים — לעומת כ-90 אחוזים בנפות ג'נין ויריחו, ו-15, 25, ו-35 אחוזים, בהתאמה, בנפות שכם, טול-כרם ורמאללה (מפקדת יהודה ושומרון, 1968, א, עמ' 110).

התמורות הרבות שעברו על הכפר הערבי בתקופת המנדט שינו בהדרגה את אופיה של חזקת הקרקע, אך נראה שהמשאע שרד בצורות חדשות או מחודשות בכפרים רבים. באחד הכפרים שהוכללו בסקר שנערך בשנת 1944 בנפת רמלה, נמצאו שותפויות רבות בין הפלאחים אך הן לא היו בגדר "משאע הכפר" במובן הנדון לעיל. נמצא כי: כ-54 אחוז מכלל הקרקעות חולקו כבר לצמיתות, אך עדיין נרשמו כשותפויות; 22 אחוז לא חולקו כלל; וכארבעה אחוזים חולקו עדיין במחזור בן שנתיים. מכאן שאדמות המשאע הצטמצמו באורח בולט, אך לא חוסלו לחלוטין (Kamen, 1991, p. 143).

סקרים על שטחים מצומצמים בארץ-ישראל, במיוחד אלה שנגאלו על-ידי המוסדות היהודיים, מספקים מידע נוסף על תפרוסת המשאע בתקופת המנדט הבריטי. מנתונים של סקר שנעשה בשנת 1933 באדמות פיק"א שבנפת טבריה, מסתבר שכפרי המשאע היוו עדיין למעלה ממחצית הכפרים, אולם רק בארבעה כפרים המשאע פעל עדיין בצורתו המקורית, ואילו שני כפרים אחרים היו ברובם מפרוז. מעניינת ביותר העובדה שארבעה כפרים אחרים נרשמו ככפרי משאע, אבל אדמתם לא עברה תהליך של חלוקה מחזורית במשך תקופה של 13 או 15 שנה לפני תאריך הסקר (1933). מצבם המעורפל של כפרים אלה מלמד שחיסול המשאע היה במקרים רבים תהליך ממושך, ולא נבע מהצהרה רשמית על חיסול השיטה. (משמעותו של תהליך החיסול תידון ביתר הרחבה להלן.) עדות נוספת על תפרוסת המשאע בצפון הארץ מצויה בעדות שמסרו נציגי הסוכנות היהודית לוועדה המלכותית לארץ-ישראל. עדות זו כללה רשימה של 31 כפרים שמהם נקנתה קרקע משאע.

הם נמצאו בנפות חיפה, טבריה, צפת, וכית-שאן, וכללו 58,400 דונם. בטייבה הזועבית שברמת יששכר, למשל, רבע מאדמות המשאע — כלומר, אדמות מולדת (8,700 דונם) — היו בידי קק"ל. בסוף שנת 1944 החזיקו היהודים באדמת משאע כ־28 כפרים, רובם בנפות צפת ועכו. החלק של היהודים היה מ־5 עד 90 אחוזים. החציון היה 18 אחוזים (Kamen, 1991, pp. 141–142). כדי להתגבר על בעיית הרכישה, הפכו גם הרוכשים היהודים לשותפים במשאע. בדרך זו יכלו לרכוש זכויות חֲקָקָה, שניתן היה לתרגמן לזכות בפְּעֻלָּה עם השלמת הרישום וההפרטה. אחרי שהזכויות נרכשו ממספר פלאחים, נוהל מו"מ על רכישה מלאה של שארית הקרקע, בתשלום נאות, מהכפריים הנותרים, באופן ששטח הכפר יחולק בין בעליו היהודים והערבים (Abramson, 1937, p. 5). נראה, על־כן, שבניגוד לדעה המקובלת, המשאע לא היווה מחסום מוחלט בפני גאולת הקרקע. העוסקים בגאולת הארץ הבינו שהמשאע יכול להיחשב כחלק מתהליך המעבר מפְּעֻלָּה בכוח לפְּעֻלָּה בפועל.

דוגמאות לתפקוד המשאע בארץ-ישראל

פרט לסקרים הנוכריים לא בוצעו בתקופת המנדט מחקרים של ממש על המשאע ועל תכונותיו בכפרי ארץ-ישראל. גם המחקרים שבוצעו בשלהי התקופה העות'מאנית, כגון אלה של קליין (Klein, 1883), פוסט (Post, 1891), ברגהיים (Bergheim, 1894) ובאלדנספרגר (Baldensperger, 1906), שעליהם דיווח לעיל, מספקים רק תיאורים כוללניים ואין הם מכילים פרטים המבוססים על עבודת שדה. האפשרות להכיר את פרטי השיטה בדורנו אינה קלה, אך מחקרו של אטראן (Atran, 1986), המתבסס על חֲקֻרִים שנערכו ב־1980 באוס-אל-פחם ובעספיה, מספק לפחות מענה חלקי למספר שאלות יסוד על שיטת המשאע. באוס-אל-פחם, שיש בה ארבעה "ריבעים" (חמולות גדולות), חלוקת השטחים בוצעה במסגרת הרֻבֵּע: שטח אדמותיו חולק למספר זהה של פדאנים, לפי מספר החמולות; לכל חמולה היה שטח מוגדר שבתחומו היו שטחים אחידים, יחסית, בטיבם (שטח מעין זה נקרא קיטאע), שגודל כל אחד מהם נע בין מאות דונם עד לכ־3,000 דונם, ולגבי כל אחד מהם נערכה הגרלה נפרדת של פדאנים ורצועות. לאע'באריה, למשל, היו אדמות בטיב מגוון מאוד — עמוקות-טובות ורדודות-דלות. גודל השטחים שהוקצו היה בדרך-כלל ביחס הפוך לטיבם. לדוגמה, האדמות הנרחבות ביותר של אחת ממשפחות האע'באריה היו באזור הנקרא תל אל-וואיאא, אך טיבן היה ירוד ביותר. לרובע מחגי'נה היו שבעה בלוקים והם השתרעו מלג'ון (מגידו) עד לעפולה — כלומר, בשטח עמק יזרעאל (שכונה: מרג' אבן עמר). כל אחד מהם נקרא על־שם התכונות של משאביו או על־שם תכונות אחרות המיוחדות לו (כגון אבנים, יופי נשי, מקום שוק, בעלי-חיים, חיות בר, כדורים, גורן, וכן כשמו של צמח הקרוי: חובה נייעמה).

למשאע היו גם תפקידים לא-כלכליים: הזקנים, שהיו אחראים על חלוקת הקרקעות, דאגו להגן על הרכוש. לדוגמה, להסתיר את רוב התבואה בתוך מטאמיר (מטמונים) חפורים בקרקע. הם שימשו גם כמתווכים בסכסוכים בין התושבים, שנטו לפרוץ, בין השאר, בזמן הטלת הגורל, וייצגו את הכפר בפני השלטון. המערכת הייתה בנויה על עזרה הדדית על בסיס שייכות פטרונימית (Atran, 1986, p. 281).

לפי עדותו של אחד מבעלי הזכות במשאע של אוס-אל-פחם, היה הפדאן של חמולת מחאג'נה קטן מזה של החמולות האחרות, למרות שהחלוקה המקורית לארבע החמולות הייתה שוויונית. גודלו היה כ-67 דונם בלבד, לעומת כ-102 דונם שהיו לפדאן של אעי'באריה. הבדלים אלה בגודל השטח נבעו מריבוי דמוגרפי בלתי-אחיד של החמולות. בשטח הגבעות שליד היישוב עצמו לא היה נהוג המשאע, והאדמות היו בתְּזָקָה מלאה של מעבדיהן. אולם המשאע נהוג היה גם בעמקים שבאדמת החר שבפאתיהם התפתחו מעונות עונתיים, אף כי יחידת החלוקה שם הייתה קטנה יותר, והחלקות הוקצו לפלאחים על-ידי חלוקת השטח המיועד לחלוקה לקיראטים. החלוקה לפי קיראטים נהוגה הייתה, למשל, בח'רכת טיבה של אוס-אל-פחם, כנראה בגלל מציאותה בשטח הגבעי שממזרח לכפר האם (מעבר ל"קו הירוק"), שלא התאימו להקצאה בשיטת הפדאנים (הקיראט מוגדר כ-1 חלקי 24 של יחידה כלשהי. בסוריה נקבע גודלו על-סמך כושר הזריעה של הפלאח ביום עבודה). הקיראט מייצג יחידת חלוקה שקדמה לפדאן, אך גם גודלו, כמו זה של הפדאן, היה תלוי בהספק של זמן עבודה, ולכן לא היה לו ערך קבוע.

לטרון מבחין בין שני סוגים של פדאנים: אחד, המבוסס על יחידת שטח הנקראת: מידת הפדאן הטכני; והשני, שגודלו משתנה לפי הספק העבודה ותלוי בתנאי הקרקע, בצורכי הקהילה ובלחץ על הקרקע, הקרוי: מידת הפדאן החברתי (Latron, 1936, p. 17). על-כך ועל משמעות מידת קרקע זו ואחרות ראה ב: Firestone, 1981, pp. 813–815). לאחרונה נוצרו באוס-אל-פחם תופעות של מעין משאע משפחתי, שכן תהליך הפיצול של האדמות, שחולקו לכל הבנים, ולעתים אף לבנות, בהתאם לחוקי הירושה המוסלמיים, הביא להיווצרותן של יחידות זכאות כה קטנות עד שלא היה להן כל שימוש כלכלי. המשפחות נהגו לְמַנֹּת חבר נאמנים לרכוש המשותף הבלתי-מחולק של בית-האב, שגודלו היה בדרך-כלל קטן מ-50 דונם, ולהפקיד בידי את זכות החלוקה והטיפול בשטח, אך עקב ריבוי האוכלוסין המואץ יש כבר מאות הטוענים לזכות במשאע מעין זה, והקושי לאתרם לא מאפשר ניצול ממשי של האדמה לצורכי בנייה או לכל מטרה אחרת (על מידע זה אני חייב תודה לסביח עבד אל-והאב, ריאיון בתאריך 29.11.1994). סוג של משאע משפחתי היה מוכר היטב גם בתקופת המנדט, וכנראה נהוג היה אף לפני-כן. אהרן בן-שמש אף סבור, שהבעיות שהתעוררו עקב תהליכי פיצול קיצוניים מעין אלה היו הגורם העיקרי להתהוותו של "משאע הכפר" (בן-שמש, תשי"ג, עמ' 40–41), אך רוב החוקרים סבורים שהתהליך היה הפוך. כלומר, שיטת ההקצאה של הקרקע במסגרת "משאע הכפר" היא שגרמה לפיצול הרב של החלקות (על-כך, ראה להלן).

המצב בעספיה היה שונה מזה שבאוס-אל-פחם, כי במאה התשע-עשרה הכפר היה עדיין קטן מאוד. כל החמולות שבכפר השתתפו באדמות המשאע, ללא הבדלים תוך-יישוביים בגודל הפדאן. אדמות המשאע היו בשטחים המישוריים של עמק יזרעאל (נחל קישון או ואדי מוקטעא) וכן בעמק אלון שבכרמל. בעמק יזרעאל היו לכפר עשרים פדאן (לפי הסקר הבריטי, Conder and Kitchener, 181–182, 1881), אך פדאן זה היה מהסוג הכפול (הקרוי "רומי" או "יווני") ואשר כלל כ-250 דונם מטרי (שטחם של הפדאנים בנחל אלון אינו ידוע). המשפחות שהשתתפו בעיבוד המשאע כללו בנים וג'יסים שעבדו במשותף. נישואי בני דודים מצד האב בוצעו כאמצעי הגנה על רכוש המשפחה המורחבת הנוטה להתפרק, וכן כדי לחסוך מוהר (Atran, 1986, pp. 285–284).

יש להניח שחלקות המשפחה היו במקורן בגודל שווה, אך במשך הזמן התהוו פערים גדולים בזכויות על הקרקע, בין השאר, בגלל שחלק מבעלי הזכות מכרו או קנו חלקים, אך גם בגלל שבעלי הזרוע הצליחו להעביר לרשותם זכויות-יתר. איכר בעל זכות מלאה (שדאד) זכה, בדרך-כלל, בחלק בכל אחד מאזורי עספיה, שנחלק לעשרים חלקים שווים. אולם היו גם בעלי זכות חלקית, שקיבלו רק חלק מהשטח, חלק אשר שיקף את מידת זכאותם (למשל, בעלי חצי זכות — קיבלו חצי יחידה). עם ריבוי האוכלוסין באופן בלתי-אחיד, גדל אי-השוויון וירד חלקו של כל תושב, כי החלקים שהוקצו לכל חמולה נשארו קבועים; אך ניתן היה להשיג עדיין קרקע בתולין בחורש שבהר (אחרש). קרקע זו שימשה את אוכלוסיית מייסדי היישוב עוד לפני שתושביו הצליחו לספח את אדמות העמק (תאריך זה אינו ידוע, אך יש לשייכו, כנראה, להגברת הביטחון); כל מי שהכשיר את הקרקע, זכה בה והיא נחשבה לקניינו הגמור. ערכה של הקרקע ההררית ירד אמנם בעקבות הפיתוח של קרקעות העמקים, אך עלה שוב בגלל הריבוי הדמוגרפי ובגלל התמורות שחלו באורח החיים המסורתי. שכן, בניגוד לאדמת המישור, משפחתו המצומצמת של המחזיק באדמה הררית לא הייתה חייבת להתחלק בפירותיה עם בני החמולה המורחבת במסגרת המשאע שנהוג היה במישור. לעומת זאת, כל בני המשפחה המורחבת — חתנים, בנות לא-נשואות ובנים לא-נשואים — תרמו את עבודתם באופן אחיד; זאת למרות שצורכיהם היו שונים והפערים בין רמת צריכתם ואורח חייהם הלכו והתרחבו. עם הגיוון בפרוטנציאל הכלכלי, הלכו וגברו התלונות על הפער הגדל בין התמורה לתרומתם לבין רמת צריכתם. באדמת ההר, לעומת זאת, אפשר היה להכשיר עדיין קרקע, לנצלה באופן פרטי ולהתאים את תשומות העבודה לצרכיה המיוחדים של המשפחה הגרעינית. כך עשו גם ראשי המשפחות שהמשאע לא הספיק לקיומן. אולם אופציית ההרחבה בהר הלכה והצטמקה, ואחרי הכרזתו של היער המוגן בכרמל, לא נותרה למעשה קרקע פנויה. אולם, למרות יתרון זה, לאדמת ההר היה חיסרון בולט, שכן כושר ההנבה שלה היה נמוך מאוד. במקרה הטוב הפיקה האדמה יכול שלא הגיע למחצית מהיכול שנתקבל בעמק (גרוסמן ועמיתיו, תשנ"ד; Airan, 1986, pp. 283–285). יתר-על-כן, פיתוח חקלאות השלחין בעמק הקישון אפשר את הגדלת היבולים ואת השימוש בקרקע גם בעונת הקיץ. חיפה הקרובה סיפקה שוק הולך ומתרחב לתוצרת בעלת ערך גבוה, ולכן הלך וגדל הפער בין הכנסות ההר להכנסות המישור (פרטים נוספים על המשאע בעספיה מובאים בגרוסמן ועמיתיו, תשנ"ד).

כאמור, תפקידי המשאע (או תכונותיו, כפי שהתגבשו במשך הדורות) גלשו אל התחום החברתי והיוו חלק בלתי נפרד מהמערכת התרבותית המסורתית. אחת מהפונקציות שלו, שנודעה לה חשיבות מכרעת ביחסים עם המתדיישים היהודים, הייתה להגן על אחדות הכפר (או הרובע) ועל האינטרסים שלו, ולמנוע או לצמצם את העברתם של שטחי הכפר לגורמים חיצוניים ששאפו להשיג חלק באדמת הכפר. אולם כשהועבר חלק כלשהו מכפר שמספר החלקים (פדאנים) שלו היה קבוע למצטרף מן החוץ, לא נחשב הדבר, בהנחה, לאיבוד קרקע הכפר, כיוון שההצטרפות הקנתה רק זכות להשתתף בחלוקה המחזורית של החלקות והזר לא יכול היה לתבוע את חלקו במשאע יותר מכל פלאח בחמולה המקומית (צאחב אל-משאע). גם כאשר המחזיק הקודם שילם רנטה (קיסם אל-ארד = חלק הקרקע) לרוכש הזר, נחשב התשלום כזכייה בגין חלק מקרקע החמולה ולא כרכישה מוחלטת. למרות זאת, מהאמור לעיל ניתן להסיק שהמוסדות היהודיים ידעו לנצל את

האפשרות לרכוש זכויות תזקה במשאע, כדי להניח בסיס לגאולת האדמות עם השלמת הפרטתן. זקני הכפר התיירו אף למכור חלקות משאע, אם כי באופן מבוקר. בין השאר, העניקו זקני הכפר זכויות מיוחדות לבעלי תפקידים דתיים ואחרים, ובדרך זו הצליח פטרון המסגד של פלג מחמולת אע'באריה באום-אל-פחם לרכז בידיו כשליש מהמשאע של החמולה, רבע מאדמת המאחמיד ורבע מאדמת הג'בארין. רק המחאג'נה סירבו להעניק לו מזכותם. עם זאת, חשוב להדגיש כי למרות שאיש זה שלט בחלק נרחב מהאדמה, הוא לא הצליח לייצב (להפריט) את חלקו במשאע (Atran, 1986, pp. 282–283). תופעות מעין אלה – דהיינו, השתלטותם של בעלי שררה על קרקעות המשאע של שכניהם, באמצעות "שכנוע" או ב"אמצעי טרור" – היו, כנראה, חזון נפרץ למדי (Abramson, 1937, p. 5).

תפקיד המשאע, הרקע להתהוותו, וגישות להסבר תפוסתו הנרחבת בארץ-ישראל

המידע הדל על המשאע בארץ-ישראל וסוריה מקשה על בדיקת מקורו של מוסד זה. לדעת קלאט, יש להסביר את מיעוט המידע בכך שהמסד היורדי העות'מאני והמוסלמי לא מצא בו עניין, וזאת הסיבה שלא נמצא על-כך חומר בכתובים (Klat, 1957, p. 12). ואכן קשה לנסח את הנוהג הכרוך בשיטת ניהול זו של האדמות במונחים לגליים. יש אפילו קושי להציבו כשיטת תזקה, שכן מבחינת החוק – ונראה שכך היה גם לפני שחוקק חוק הקרקעות של 1858 – הוא פעל במסגרת התזקה של המירי, שהפעלות האולטימטיבית עליה הייתה בידי המדינה. משמעות קביעה זו היא שמבחינה חוקית המשאע לא התייחס לסוג מוגדר של חזקת קרקע העומדת ברשות עצמה. למרות זאת, ניתן להשתמש גם לצורך המשאע במושג "חזקת קרקע", אם נקבל את ההגדרה הרחבה של מושג זה, המתייחסת לכל מערכת אגררית שמטרתה היא ניהול נכסי הקרקע.

יש הסבורים שמוצא המשאע הוא בדווי (בר, תשל"ב, עמ' 67–72). לפי הסבר זה, השיטה נבעה מנהגים בדוויים קדומים לפיהם חולקה האדמה מדי פעם מחדש, כי הבדוויים היו אינדיוידואליסטים ולא יכלו לנצלה במשותף זמן רב. התהליך ההיסטורי היה כרוך, כנראה, בדעיכה מתמדת של הקומונליות ובעליה בתהליך האינדיוידואליזציה. דעה זו על מוצא המשאע, אינה מקובלת עתה על רוב החוקרים, בעיקר משום שהשיטה אינה נהוגה אצל הבדוויים ואף אין עדויות כלשהן לקיומה בקרבם בעבר. הדעה הרווחת היא, שהפלאחים, ולא הבדוויים, הם שפיתחו אותה כדי להתמודד עם בעיות אגרריות שאותן התקשו לפתור ללא שיתוף פעולה קהילתי. דעה זו מוצאת סימוכין בכתביהם של חוקרים צרפתים שמילאו תפקיד חלוצי בחקר המשאע. לטרון (Latron, 1936, pp. 184, 242) מצא הקבלות מסוימות בין המשאע לבין שיטות אגרריות-שיתופיות שהיו נהוגות אצל הסלבים והגרמנים של מישורי צפון אירופה, אך הוא המשיך להחזיק בדעה שהמקור הוא בדווי. וולרס טען, לעומת זאת, שהמשאע מורכב מכדי לנבוע ממקור בדווי (Weullersse, 1946, p. 108). כך סובר גם קלאט, האומר שהמשאע הותאם לתנאים המיוחדים של המזרח התיכון: מחסור במים וצורך במחזור קרקעות (Klat, 1957, p. 13).

גם דורין וורניר (Wartiner, 1948, pp. 66–67, 19) סבורה שמקור המשאע הוא בשבטי נוודים, אך היא מסבירה את כושר הישרדותו בחוסר יכולתם של הפלאחים להסכים ביניהם על הדרך לחלוקת קרקעות היישוב שאינן אחידות מבחינת טיבן, כושר הנבטן ומידת התאמתן לשימושים שונים. גבריאל בר (תשל"ב, עמ' 69–71) דחה סברה זו. לדעתו הקבוצות החזקות בכפר שאפו לחלוקת האדמות כדי להשיג באופן זה חלקות רבות יותר, ולא רק כדי להפחית את חוסר הוודאות. יתר-על-כן, הוא הדגיש כי הכפריים מצאו דרך לעקוף את המשאע, אם רוב תושבי הכפר אכן רצו בכך. אולם גמישות זו, המצביעה על יכולתה של השיטה להתאים עצמה לתנאים המשתנים, מבליטה את תכונותיו הפונקציונליות של המשאע. קשה להניח שהפלאחים, המסוגלים להתאים מוסד זה לצורכיהם, היו משמרים שיטות ארכאיות שמקורן בדווי. יש, לכן, סתירה מסוימת בין טענה זו לבין ההשערה שמקור המשאע הוא בדווי. דעה קרובה לכך, אם כי אינה עולה בקנה אחד עם דעתו של בר, מובעת על-ידי רות קרק, הסבורה ששיטות החזקת הקרקע השיתופיות משקפות את האמונה הרווחת בדתות רבות, ואף ביהדות ובאסלאם, שהבעלות על הקרקע היא בידי בורא העולם (Kark, 1992).

דעות אחרות שהובעו הן על-ידי גבריאל בר והן על-ידי חוקרים אחרים הן: המשאע נועד לפתור בעיות של חוסר יציבות דמוגרפית וכלכלית שנבעו מהגירות, בריחות, תמותה רבה, או מתוך רצון לפתור בעיות של שימוש בקרקע בספר היישוב והמדבר. רוב החוקרים מדגישים גם את תפקידו של המשאע בחיי הקהילה, החייבת להתמודד עם תנאים של חוסר ביטחון ושלטון בלתי-יציב. אברהם גרנות (גרנובסקי) מסביר בדרך זו את ריבויים של כפרי המשאע במישור לעומת מיעוטם בהרי יהודה, שבהם, לדעתו, שרר ביטחון רב יותר והממשלה הייתה יעילה יותר (גרנובסקי, תש"ט, עמ' 174).

דעה זו משתלבת היטב בגישה הרואה כמשאע שיטה ההולמת את צרכיו של היישוב הדליל שהיה בארץ במשך רוב התקופה העות'מאנית. אולם אהרן בן-שמש מציע, כאמור לעיל, הסבר מנוגד. לדעתו, השיתוף בניהול הקרקע נבע מהצורך למנוע את היווצרותן של חלקות קטנות ומפוזרות, שהלכו ורבו כתוצאה מעליית הצפיפות. וכדי להתגבר על הקשיים בעיבודן של חלקות מעין אלה, הוחלט לרכז את הסמכות להקצאת האדמות בידי הקהילה ולבטל את החזקה הפרטית בקרקע (בן-שמש, תשי"ג, עמ' 41).

ההסבר המוצע על-ידי פיירסטון הוא אולי המעניין ביותר. פיירסטון סבור שהמשאע לא נועד להציע פתרון של חלוקה שוויונית של נכסי הכפר, אלא חלוקה שוויונית של גֵטל המסים. הוא הסתמך גם על היעדר סימן כלשהו לשאיפה להשוות את רמת הצריכה בין חברי קהילת הזכאים. אולם תרומתו הייחודית של פיירסטון הייתה בכך שהוא כרך את המשאע עם שיטות המיסוי; הוא טען שלמשאע נודעה חשיבות רבה בהשוואת גֵטל המסים (אך לא כמות הצריכה) של הקהילה הכפרית כדי להבטיח שכל אחד יוכל לשלם את חלקו היחסי לרמת תוצרתו, במסגרת המס שהוטל על הכפר באורח כולל. הסבר זה יפה גם לכפר הרוסי, ואף לכפר המצרי בתקופה הממלוכית, שגם בהם נהוגה הייתה שיטה קהילתית דומה, וגם בהם הוטלו מסים וחובות שספגו מהאיכר את כל העודפים שנותרו לו. אך השיטה הרוסית שבה פעל המשאע הייתה ריכוזית יותר (Firestone, 1981).

וכן: Firestone, 1990. סיוע לדעה זו מצוי גם אצל: Mundy, 1992). יתרה מזו, ניתן למצוא שיטות קומונליות בכל רחבי אירופה הצפונית שהיו נתונים למשטר פֶּאודלי, וכאמור, המשאע היה נהוג גם במצרים הממלוכית המעיין־פאודלית. לפחות לגבי שיטת השדה הפתוח של אנגליה המזרחית, הובעה סברה שלא ניתן היה להפעילה ללא האדון בעל האחוזה שגר במקום (Dodgshon, 1980, pp. 60, 65–66). זאת, כיוון שהכללים המורכבים של השימוש בקרקע ודרכי הקצאתה חייבו תיאום פעולה מסובך ותכנון מדוקדק. יש להטיל ספק אם גם בארץ הייתה, אכן, מערכת פיקוח מדוקדקת מעין זו, ומכל מקום, לפי התיאורים המצויים בדינו, נוהל המשאע בידי הזקנים, ללא כל התערבות חיצונית. אין בטיעון זה די כדי לרחות את ההסבר התולה את המשאע במערכת המסים, אך לפי הסבר זה חדל המשאע למלא את תפקידו הבסיסי עם המעבר לאינדיווידואליזציה של תשלום המס; יש, לכן, קושי מסוים להבין מדוע השיטה המשיכה לפעול בארץ־ישראל עוד זמן רב לאחר שתפקידה – תשלום המס והשוואת הנטל – הסתיים (ראה גם: Kamen, 1991, pp. 135–143).

מהשוואת המשאע עם שיטות אחרות לפיקוח קומונלי על הקצאת הקרקע – שיטות שרווחו במקומות רבים באירופה, באמריקה הצפונית והדרומית, באפריקה הטרופית ובאיי האוקיינוס השקט – ניתן להסיק, כפי שסבור גם וולרס, שתפקידו העיקרי של המשאע היה להסדיר ולתאם את עיבודם של גידולי המאכל העיקריים (דיון נרחב על־כך מובא בגרוסמן, תשנ"ד). תפקיד זה היה חשוב במיוחד במקומות שבהם היה מחזור קרקעות קבוע, כגון בשטחי היער והסוונה הטרופית מחד גיסא, ובספר המדבר מאידך גיסא. במקומות אלה היה צורך לשתף פעולה בהקצאת השטחים, בין השאר, כדי לקבוע מועד אחיד "לפתוח את השטח" ו"לסגור את השטח" על־מנת לאפשר לרועי הצאן והבקר הבדווים לעלות על השדות לאחר הקציר מבלי להשחית את היבול. נימוק זה מהווה את עיקר טיעונו של וולרס, המדגיש את תפקידו האגררי של המשאע במסגרת כלכלת הקיום (Weullersse, 1946).

דעתו של וולרס, שגילה כי יש מתאם בין תפוסת המשאע ובין ספר המדבר, מקבלת סיוע ניכר ממחקרים שבוצעו בשנים האחרונות. מחקרים אלה מדגישים שיתרונות השיטה נבעו לא רק משיתוף פעולה לשם גידול תבואות המזון החיוניות לקיום, אלא גם שהשלף, ששימש להזנת בעלי־חיים – אשר סיפקו חלב, בשר ומוצרים בני קיימא – היה חשוב מאוד לבני הכפר ולכן היה צורך לפקח על ייצורו ועל השימוש בו. נוסף על־כך גידלו הפלאחים גם עדשים וכרשינה שסיפקו זבל ירוק. אולם הצורך החיוני ביותר לשיתוף הפעולה נבע בעיקר מהצורך למצוא מענה לאילוצים שנבעו מהמערכת השברירית של משאבי החקלאות וכדי להתמודד עם גשם ספורדי, בלתי־יציב בעיקר בשטחים שוליים. כדי להתגבר על חוסר היציבות היה צורך בעיבוד מהיר ככל האפשר, כאשר התנאים לכך היו אופטימליים. איחור קל יכול היה לגרום לירידה משמעותית מאוד בגובה היבול. במרכז של השיטה שפותחה לשם התמודדות עם משאבי הטבע השוליים, עמדה שיטת מחזור השדות הדרו־שנתית, שהייתה וריאציה של ה־Dry farming. שיטה זו בוצעה באמצעות צבירת הרטיבות מעונה אחת לשנייה על־ידי חריש שקדם לעונת הכרב (כֶּרֶב בארמית, או חירב בערבית = חריש). שיטה זו הבטיחה את צבירת הרטיבות בקרקע, ואפשרה לתכנן את ניצולה היעיל. אולם במסגרת המחזור הדרו־שנתי היה צורך לקבל החלטות קשות כאשר הגשמים אכזבו. לדוגמה, לוותר

על הסיכוי להשגתם של יכולי החורף כשהגשמים איחרו מדי, ולהמר על הצלחתם של גידולי הקיץ. במצב ההפוך, כלומר, כשעונת החורף הייתה ברוכה, היה צורך להחליט אם כדאי לעבד שטחים שבדרך-כלל לא היו במחזור העיבוד. לשם כך נעצו בני הכפר מקל באדמה ובדקו את עומק הרטיבות, ובעקבות מבחן זה החליטו זקני הכפר אם כדאי להזמין בני כפרים שכנים לעבד את האדמות, שבתנאים רגילים התאימו רק למרעה. מכל מקום, לשם קבלת ההחלטות הסבוכות היה צורך בתיאום מרבי ובפיקוחם של בעלי הניסיון הרב ביותר – כלומר, זקני הכפר (גרוסמן, תשנ"ד, עמ' 111-116).

יישומה של שיטת המשאע הצריך משמעת קולקטיבית רבה, שקשה מאוד להשיגה במערכת כפרית מורכבת, כאשר כל חקלאי נוקט באסטרטגיה משקית נפרדת. הצורך בתיאום ובשיתוף נבע, בעצם, ממגבלותיו הבסיסיות של המשק המשפחתי הזעיר, ומהצרכים המשותפים לחקלאים המגדלים גידולי קיום בסיסיים זהים. יש המרחיקים לכת וטוענים, שבניגוד לדעה המקובלת אין שיטת הַחֲזָקָה הפרטית מותאמת מספיק לצורכי החקלאות המסורתית, הדורשת גמישות רבה נוכח איתני הטבע ותכנון מחזורי העיבוד של שנות העיבוד ושנות הכרב. בהיעדר אפשרויות לשווק עודפים, סכנת הכישלון של התבואות החיוניות לקיום משותפת לכל הקהילה; לכן יש חשיבות רבה לעמידה מאוחדת מול "האויב המשותף", בין אם הוא האדם בין אם הוא הטבע. רוב החוקרים נוטים, משום כך, להסביר כיום את המשאע ואת השיטות הדומות לו במונחים של התפקידים שהוא מילא במסגרת כלכלת הקיום.

גם במסגרת הכלכלה המסחרית המועטת היה למשאע תפקיד לא מבוטל. הוא פעל גם כמעין שסתום ביטחון נגד השפעות חמורות מדי של תנודות במחירים. הוא נחשב, אמנם, לבעל השלכות שליליות מבחינת אפשרויות הפיתוח, ומכאן הגישה השלילית כלפיו מצד כל סוגי השלטון שהיו במזרח התיכון מאז מחצית המאה התשע-עשרה, אך כיוון שלא היה לפלאח הון פנוי להשקעות, הרי ששאלת ההשפעה השלילית של המשאע מבחינת התמריץ להשקעות הייתה בבחינת שאלה "אקדמית" בלבד, שאין לה כל משמעות מעשית (Graham-Brown, 1982, p. 125). אין ספק שמטרת המשאע הייתה להבטיח ייצור מזון בכמות ובמגוון שיאפשרו לאוכלוסייה להתקיים ממקורותיה היא. הרגש היה על צורכי המחיה, ולא על שיפור רמת המחיה. נראה שבדרך-כלל השיטה עמדה בכבוד במשימה זו (Weullersse, 1946; Atran, 1986, pp. 277–278; Klein, 1883, p. 45).

השוואת המשאע עם שיטות קומונליות אחרות הנהוגות בכפרי העולם מראה, שהסבר המתאים ביותר לתהליך התהוותו הוא זה המייחס אותו לתנאים של "לחץ כלכלי נמוך" (כלומר, היחס בין האדם למשאבי החקלאות). הסבר זה תופס במיוחד כאשר עורכים השוואה עם השיטות הנהוגות באפריקה הטרופית: בין בני האיכו של מזרח ניגריה נמצא, אכן, מתאם בין תהליך האינדיווידואליזציה לבין תהליך הריבוי הדמוגרפי (Jones, 1949). אסתר בוסרופ (Boserup, 1965), שהוזכרה כבר לעיל, היא בין החוקרים המובילים הנוקטים גישה זו. היא טוענת שהלחץ הדמוגרפי גורם לשינוי בשימוש בקרקע, וזה, מצדו, גורם לצורך לשנות את נוהג חזקת הקרקע. כלומר, הצורך הגובר באינטנסיפיקציה כרוך במעבר אל חֲזָקָה פרטית. לאחרונה נמצאו במחקרים רבים, שנערכו במקומות שונים ומגוונים מבחינה היסטורית ותרבותית, סימוכין להסבר המוצע על-ידי בוסרופ.

מחקרים אלה מקיפים את רוב חלקי העולם, מהרי האלפים ועד למזרח הרחוק (Netting, 1993). בדרך זו ניתן, למעשה, לפרש גם את השיטה הקומונלית שנהוגה ברוסיה, המבוססת על מחקריו האגרריים של צ'יאנוב על איכרי רוסיה, שגם ביניהם נהוגה הייתה שיטת החלוקה המחזורית של קרקעות שנוהלו במשותף (ראה לעיל, וכן: Firestone, 1990).

יש לשער שריבוי האוכלוסייה, שגרם להגברת הלחץ על הקרקע, היה אחראי במקרים רבים לתמורה בשיטת החלוקה ואף למעבר משיטת החלוקה על בסיס בהמות העבודה לשיטות אחרות. יש להניח שבמקרים רבים, כגון באזור רמלה, היה פיגור בהתאמת השיטה לצרכים, כאשר שיטת החזקה המקובלת לא הייתה גמישה במידה מספקת. אולם לפחות לפי התאוריה של צ'יאנוב, בתנאים של היצע גדול של קרקע לא הייתה חשיבות מיוחדת לגודל השטח המוקצה לכל איכר; אך כאשר הביקוש גבר על ההיצע, והפלאח נאלץ להסתפק בשטח קטן יותר וממנו להפיק את מחייתו, נוצרה התאמה רבה בין הספק העיבוד לבין צורכי הקיום המשפחתי, ולכן נוצר מצב שהשטח הדרוש לקיום חפף את השטח שהתאים לכוח העבודה המשפחתי. תאוריה זו מבוססת על ניסיונו של האיכר הרוסי, המתאים את מאמציו לנקודת האקוויליבריום בין המאמץ השולי הנדרש לייצור – הנוטה לעלות באופן תלול לאחר שלב מסוים – לבין הכמות השולית הפוחתת של התפוקה (Chayanov, 1986). כאשר אין לאיכר מספיק שטח, הוא יכול להמיר את תשומות השטח בתשומות עבודה, ולהפיק את הדרוש לו על-ידי השקעת מאמץ רב יותר בשטח העומד לרשותו, למרות שהדבר כרוך, לא רק בוותיקור על שעות הפנאי אלא גם בעבודה פיזית קשה יותר. התוספת ברמת ההשקעה תתבטא בהגדלת תשומת עבודתו של האדם ו/או של הבהמה. תאוריה זו תואמת, בקווים כלליים, את ההסבר המוצע על-ידי אסתר בוסרופ כאשר לזיקה שבין שימושי הקרקע ולחץ האוכלוסין. לפי בוסרופ, יש עלייה בתכיפות העיבוד עם עליית לחץ האוכלוסין, והדבר מתבטא בעיקר בצמצום שנות הכרם במחזור העיבוד. שלא כצ'יאנוב, מוקד ההתייחסות של בוסרופ הוא האזור הגאוגרפי ולא משק הבית הכפרי, אך מבחינה עקרונית אין הבדל בין שתי גישות אלה (Netting, 1993, pp. 295–310; Boserup, 1965). מעניין לציין שעקרונות דומים נמצאו גם בגישתו של וולקני לתכנון המשק היהודי כבר במחצית שנות העשרים (Elazari-Volcani, 1925)¹.

1 התאמת גובה תשומת העבודה לצרכים המשתנים מסבירה, לפחות באופן חלקי, את השונות הרבה בגודל הפדאן. הגדלת התשומות של עבודת המשפחה תאמה במידה רבה את העלייה ברמת הצריכה המשפחתית; אך הלחץ הגובר על הקרקע הביא, במקביל, להקטנת שטחו של הפדאן. אולי משום כך היו הבדלים גדולים בשטחו אף במסגרת התור-יישובית (כגון בין ארבע החמולות של אוס-אל-פחם). עם זאת, יש לזכור שהשונות בגודל הפדאן הייתה ברוב המקרים פונקציה של הספק העיבוד בצמד בקר. פונקציה זו הייתה הגורם העיקרי לתפוסת הנרחבת של שיטת הפדאנים במישורים, לעומת חוסר הפופולריות שלה בהרים. הערכות משלהי המאה התשע-עשרה מצביעות על פערים ניכרים בגודל הפדאן. בשטחי ההר נע גודלו של הפדאן בין 124 ל-160 דונם טורקי (ששטחו היה 919.3 מ"ר). במישור ניתן היה לקבוע את גודלו ביתר קלות, אף אם הגודל הותאם מדי פעם מחדש למצאי הקרקעות. בעמקים של צפון הארץ, נע גודלו בין 112 ל-144 דונם טורקי, אך שטחו של הפדאן הגיע אף לכדי 300 דונם, ולפי אביצור – גודלו נע בין 24 ל-300 דונם, אך שטחו היה ברוב המקרים בין 120 ל-150 דונם (אביצור, תשל"ו, עמ' 178; גרונבסקי, תש"ט, עמ' 177-178). השוני בסוג האדמה גרם גם לשונות רבה בגודל הפדאן בעמקים. במקומות בעלי אדמות כבדות, כעמק הירדן ומישורי החורן, היה צורך בשני צמדי בקר לעבודת החריש; לכן גודל הפדאן תאם את הספק העיבוד של שני צמדים ולא של צמד אחד, וגודלו היה כפול מהמקובל. הצורך למנוע חוסר בהירות הניע את הממשלה העות'מאנית

יש להבהיר, שהלחצים הכלכליים שבוסרופ וצי'אנוב מייחסים להם חשיבות רבה בתהליך התמורה של חזקת הקרקע, אינם חייבים להיות מעוגנים דווקא בריבוי דמוגרפי. שינויים באורח החיים כתוצאה ממודרניזציה, תיעוש ועיור, עשויים להביא לתוצאה דומה, גם כאשר אין לחץ ממשלתי מכונן להפרטת השיטה הקומונלית (Netting, 1993).

נקודה נוספת שחשוב להציגה כאן היא, שזכויות השימוש בקרקע של האוכלוסייה המקומית לא היו מותנות בקיומו או אי-קיומו של המשאע. לאיכר החייב במס באימפריה העות'מאנית, הייתה זכות לשימוש באדמת המדינה ואי-אפשר היה לנשלו כל עוד מילא את חובותיו בתשלום המס, וכל עוד עיבד את הקרקע לפי החוק המקובל (דהיינו: מבלי שעשאה "מחלול" על-ידי הזנחתה לתקופה ארוכה). פיירסטון מעיר, בצדק, שהנכבדים המקומיים, שמשורותיהם גויסו חוכרי המס, ואשר מילאו תפקידים רשמיים ובלתי-רשמיים רבים במרחב הכפרי, לא ביטלו זכויות אלה. מבחינתו של הפלאח שחי בכפר בצלה של מסורת ארוכה של שלטון "נכבדים", השינוי העיקרי שהתרחש בעקבות רישום הקרקעות היה, שהסכום שנגבה ממנו כמס שינה את מהותו והיה לרנטה – כלומר, הוא שילם שכר שימוש במקום מס קרקעות (Firestone, 1990). הקרקע נחשבה כרכוש המדינה (מירי) ולכן, מבחינת החוק, הבעל האולטימטיבי היה המדינה ולא גובה המס או האדון שרשם את הקרקע בטאבו. לפחות מבחינה תאורטית (ובעמק הירדן ורמת יששכר גם באופן מעשי), פעולות המדינה ניתנה למימוש על-ידי השלטון. למרות כל התמורות בתחיקה, לא היה כל ספק ביחס לזכויות השימוש של הפלאח בנכסי המדינה.

המשאע נחשב, כידוע, לבעייתי מבחינת האפשרות לגאול את הקרקע להתיישבות יהודית. אולם המגע של המתיישב היהודי עם שיטת המשאע יצר בעיות מיוחדות ולא רק, כאמור, בגלל קשיי הרכישה שנוצרו עקב התנזקה הקהילתית וספיחיה; הבעיות נבעו מכך שהמתיישבים היהודים לא היו מודעים בשלב ההתיישבות הראשון לקיומו של המשאע, ונוצרו אי-הבנות רבות עם השכנים על זכות השימוש בקרקע (Atran, 1986, p. 291). הביקורת שהושמעה נגד המשאע על-ידי מומחי חקלאות ונציגי המוסדות כאחד, התמקדה בעיקר בחסרונותיו האגריות של מוסד זה ולא הייתה שונה מזו של נציגי השלטון, שראו במשאע מוסד שאינו מאפשר פיתוח כלכלי מודרני.

ב-1880 להחליט על קביעת שיעור סטנדרטי לפדאן. גודלו הרשמי נקבע ל-100 דונם (91.93 מ"ר), אך הערפול לא חוסל סופית שכן גודלו הסטנדרטי של הפדאן בארמות הכבדות נקבע ל-200 דונם. השטח הסטנדרטי הזה ביטא את הספק החריש בעונה בת חודש אחד, אך יש להדגיש, שלרוב נמשכה העונה מעבר לחודש והגיעה אף לשישה שבועות; לכן הפלאחים העדיפו להשתמש בערך גבוה מהערך הרשמי (ראה סיכום הספרות בנושא זה באביצור, תשל"ו, עמ' 178 ובגרנובסקי, תש"ט, עמ' 177-178). מכל מקום, הסטנדרטים הרשמיים לא היו מקובלים ביותר על הפלאחים. בעספיה, שבה נהוג היה הפדאן הכפול (אשר נקרא, כאמור, "רומי" או "יווני"), היה שטחו 250 דונם (ראה הערה ב: Atran, 1986, p. 291).

דברי סיכום ודיון: משמעות שיטת החזקה הקומונלית והשלכותיה

ההתנגדות העקבית והחד-משמעית למשאע הקיפה בתקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט לא רק את נציגי המוסדות של היישוב היהודי, אלא גם את כל הממסד הפוליטי והאקדמי (וראה דוגמאות לכך ב: Johnson and Crosbie, 1930; Hope Simpson, 1930). הטענות, כפי שכבר נרמז לעיל, הדגישו את הקושי להשתלב בכלכלה מסחרית מודרנית ללא הפרטת משאבי החקלאות. את הביטוי הקונצפטואלי הטוב ביותר לטענות אלה ניתן למצוא במאמרו הידוע של גרת' הרדין (Hardin, 1968): "The tragedy of the commons". הרדין התבסס, למעשה, על חוברת שנכתבה על-ידי אדם בשם William Foster Lloyd, שיצאה לאור בשנת 1833 – כלומר, בשלב הסופי של תהליך הגידור ובתקופת הדעיכה הסופית של השיטה הקומונלית הכפרית בשדות החקלאות והמרעה בבריטניה. הרדין לא התייחס באופן מפורש לשיטות של ניהול קומונלי של שטחי החקלאות, אלא השתמש ברעיון ה-*commons* כמודל כללי שיש בו כדי להציג נושא שלכאורה אין לו כל קשר לכך: הצורך בפיקוח על הילודה. טענתו הייתה, שבכל מקרה של חופש פעולה או כניסה חופשית למשאב ציבורי, וכן בכל מקרה שמשאב כלשהו פתוח לכול, נוצר ניגוד אינטרסים – בין האינטרס הציבורי לבין האינטרס הפרטי. עם גבור השימוש במשאב המשותף (כגון שדה מרעה) וכאשר השימוש בו מגיע לדרגה המסכנת את כושר הנשיאה המוחלט שלו, יש לכל פרט המשתמש בו אינטרס להגביר (במקום לצמצם) את מידת השימוש במשאבים, ובכך להפיק תוספת הכנסה על-חשבון הכלל, וזאת למרות שהכלל כולו יוצא נזוק מכך. הנזק המועט הנגרם לכלל נחשב על-ידי הפרט כזניח, אך הוא מביא בהדרגה לנזק מצטבר עד לרמה כזו המסכנת את השימוש במשאב כולו. כאמור, המתח נוצר בעיקר כאשר הלחץ על המשאבים, המותנה בעיקר בצפיפות, גובר. לעומת זאת, בתנאים של לחץ נמוך אין, לדעת הרדין, כל צורך בהתערבות כלשהי כדי להגן על האינטרס הציבורי.

שיטת המשאע אינה מתאימה באופן מלא למודל זה, אך כוחו של המודל יפה על-מנת לאשש את טענתם המרכזית של מתנגדי המשאע – שכושר הנבחה של הקרקע, ולכן טובת הכלל כולו, יוצאים נזוקים, כיוון שאין הפרט רואה תועלת אישית בהשקעות של הון ומאמץ לטיוב ולפיתוח ארוך-טווח, והוא נוטה להזניח את החלק שעלה בגורלו במחזור עיבוד כלשהו. יש להבהיר שטענה זו תופסת גם לגבי שיטות קומונליות מודרניות, כפי שאנסה להראות להלן. מכל מקום, הרעיון שיש קושי לגרום לפרטים בקבוצה או בקואופרטיב כלשהו לפעול לרווחתם המשותפת במקום לפעול לרווחתם האישית הובע על-ידי הוגי דעות רבים. רעיון זה בא לידי ביטוי במודל אחר, המוכר כ"תופעת הטרמפיסטים" (*free riders*) – כלומר, אלה המפיקים תועלת מהכלל מבלי לעמוד בהתחייבויות האישיות הנובעות מכך. הדעה המקובלת עתה היא, שיש צורך במערכת חוקים ותקנות וכן בהאצלת סמכויות להפעלת סנקציות חמורות, כדי לכפות את תקנות הקהילה כך שהן ירתיעו את חבריה מלסטות מהן. הניסיון מלמד שללא כפייה אין סיכוי רב שהיחיד יעדיף את טובת הציבור אליו הוא משתייך על פני טובתו האישית. אחד מאבות הרעיון הזה היה תומס הובס, שטען כך בספרו הקרוי "לוותין". הלוותין הענק מייצג את כוח הכפייה הדרוש, לדבריו, להשגת טובתו של הציבור. גם הרדין חזר, למעשה, על טענה זו, אם כי הוא הציג גם אלטרנטיבה אחרת: הפרטה במקום ריכוזיות וכפייה ממשלתית (Hardin, 1968) וראה על-כך ב: Ostrom, 1990, pp. 5-6, 9).

אין צורך לפרט כאן את היתרונות והחסרונות של שתי החלופות המוצגות על-ידי הרדין ל"טרגדיה של הקומונס". תהליך הגידור הבריטי, וכן תהליכים היסטוריים הידועים לנו מאז המאה החמש-עשרה לפנה"ס ועד לימינו, מוכיחים שניתן לשלב שתי שיטות אלה (הרדון, 1995, עמ' 45). הפרלמנט הבריטי הוא אשר פעל באופן נמרץ, ותוך שימוש בתחיקה פרלמנטרית, כדי להשלים את תהליך הגידור, כלומר, את תהליך ההפרטה של "הקומונס" והשדות הפתוחים. כך היה למעשה גם באימפריה העות'מאנית; הממשלה המרכזית הכריזה ב-1858 על עצמה כבעלת הרקאבה (= הבעלות האולטימטיבית) של הקרקע, אך למעשה הביא החוק, אם בדרכים חוקיות ואם בשיטות בלתי-חוקיות, להפרטה גוברת של הבעלות על הקרקע וליצירתן של אחוזות גדולות. דוגמה זו מבליטה, כפי שניתן להסיק מהאמור בפרקים שונים של מחקר זה, שממשלה אינה בהכרח המכשיר המתאים לאכיפת חוקי הקרקע.

חסרונותיו של השלטון המרכזי כמכשיר לפתרון הבעיה של "הקומונס" בולט ביותר בדורנו על רקע קריסתה של ברית המועצות. אך יש להבחין בין קומונליות, או קומוניזם, ברמה הלאומית לבין הקומונליות הכפרית, או השבטית, המצויה במרכז דיונונו. למרות ההסתייגויות הרבות מהשימוש בשיטות הקומונליות ברמת המיקרו, נראה כי שיטות אלה אינן נדירות; חלק ניכר מהן, כגון אלה שבשווייץ או יפן, זכה להתקיים ברציפות מאות שנים. הצלחתן נבעה מפיקוח קהילתי נוקשה מצד הקהילה ומהקפדה על הגבלות השימוש בנכס המשותף. השיטור מחייב, כמובן, גם הקצאת משאבים לשם כך ולכן הוא כרוך בפעולות מסוימת לחברי הקהילה (ראה פירוט המקרים המוצגים אצל: McCay and Acheson, 1987, וכן: Ostrom, 1990, pp. 203–204; Seitz et al., 1994).

את כושר הישרדותן של שיטות קומונליות אלה אפשר להסביר בעובדה, שבניגוד להנחות של דגם "הקומונס" הקלאסי של הרדין, שיטות אלה, והמשאע בכלל זה, אינן פתוחות לכול. במקרים רבים הן בנויות כמערכות משומנות היטב של חוקים ותקנות שרק חברי הקהילה יכולים ליהנות מהן. תכונת יסוד נוספת הדרושה להצלחתן היא מידה ניכרת של הזדקקות פונקציונלית לעזרה הדדית, דבר שניתן לקיימו רק אם מתקיים גם התנאי שהמערכת הכלכלית שלגביה מופעלים הכללים היא מוגבלת יחסית (כגון, למרעה, לחלוקת מים, או לגידולי מאכל במסגרת כלכלת הקיום) ויתרונותיה ברורים לכול. לבסוף, נראה שאין סיכוי רב למערכות מעין אלה לפעול במערכות כלכליות דינמיות מדי. אם המצב המחייב שיתוף פעולה משתנה באופן תדיר, הרי שיש לשנות גם את כל החוקים המכוונים את הפעילות ואת מערכת השיטור והכפייה שבלעדיה אין לשיתוף סיכוי להתקיים.

חלק ניכר מהתנאים האלה ישימים גם להבנת הרקע למשבר העובר עתה על ההתיישבות השיתופית במדינת ישראל. הסיבה העיקרית להיווצרותו של המשבר אינה נעוצה רק בקשיים פיננסיים, אם כי אלה פעלו כגורם לתהליך הסחף המואץ שחל במערכות הערכית, החברתית והכלכלית; הבעיה העיקרית נובעת מהקושי להתמודד עם המציאות הדינמית. התמורות התכופות בכלכלה ובחברה הצריכו התאמה מתחדשת של מערכת החוקים והתקנות הנוקשות של מוסדות ההתיישבות והמבנה השיתופי, אך המערכת לא הצליחה לעמוד בכך.

באורח דומה אפשר להסביר את התהליכים שעברו על הכפר הערבי בשלהי התקופה העות'מאנית ובראשית תקופת המנדט. הדינמיקה המואצת במערכת הכלכלית הסובבת את הכפר המסורתי השפיעה באורח חריף ביותר על המסגרת התוך-כפרית, והשינויים המפליגים שהתרחשו בתחום הכלכלי לא יכלו להמשיך ולהתקיים בכפיפה אחת עם שיטות השיתוף המסורתיות בקרקע, למרות שהן התאימו היטב למצב הכמעט-סטטי במרחב הכפרי כמשך רוב התקופה העות'מאנית.

לבסוף, יש חשיבות רבה לעובדה שהדינמיקה הכלכלית לוותה בלחץ גובר על המשאבים. עם גבור הלחץ, התחדד גם הקונפליקט שבין האינטרס הפרטי לאינטרס הקהילתי, ובעקבות זאת – התערער חוסנה של השיטה כולה. על חשיבות הלחץ הדמוגרפי, הכרוך בהתאמתה של מערכת חזקת הקרקע לתנאי הצפיפות והלחץ על המשאבים, ניתן ללמוד ממקומות רבים. דוגמה אחת לכך היא שיטת החזקת הקרקע באתיופיה. באזורים השוליים של אתיופיה הצפונית, כגון, בחבל טיגרי, פעלה מערכת קהילתית שעסקה בניהול משותף של הקרקע כמכשיר לקבלת מהגרים דלים וחסרי קרקע. הזרים התקבלו ברצון וניתנה להם קרקע לעיבוד, כי הם סייעו להעלות את התפוקה של האזורים ובכך גם להגדיל את ההכנסות של פקידי הממשל. אך באזורים שצפיפותם הייתה גבוהה, ומשאביהם הקרקעיים היו ברמה גבוהה יותר, עברה הקרקע לחזקה פרטית, ושיטת השיתופיות הקהילתית חדלה להתקיים (Bauer, 1987, pp. 220, 225).

מהאמור לעיל ברור שאין לפסול שיטה אגררית כלשהי באורח מוחלט. כל שיטה מותאמת לתנאים מסוימים ועשויה לשרת היטב את הקהילה הכפרית ולמלא את התפקיד המוטל עליה בהצלחה. הבעיה העיקרית היא, שיש קושי רב לנטוש את השיטה ה"מסורתית" ולאמץ שיטה מתאימה יותר כאשר התנאים משתנים. קושי זה מודגם כאן בגורלו של המשאע, אך לדוגמה זו יש השלכות מרחיקות לכת וניתן לעמוד על משמעותה במקומות רבים אחרים – ואף במגזר הכפרי היהודי בארץ-ישראל בעשור האחרון.

מאמר זה, שדן במשמעות שיטת החזקה הקומונלית על הקרקע ובהשלכותיה, לא עסק באורח מפורט בתהליך פירוקו של המשאע ובסוגיות אחרות הכרוכות במשמעותו של נושא זה – כגון: השפעת הפירוק על תהליכי האינטנסיפיקציה בארץ-ישראל; הרקע למדיניות הממשלתית (העות'מאנית והבריטית) כלפי המשאע והצורך בפירוקו; מידת השפעתה של העמדה הציונית ביחס למשאע על ממשלת המנדט; ומידת הצדק של הטענה שהמשאע שימש ככלם משמעותי לתהליכי גאולת הקרקע בארץ-ישראל. הדיון בשאלות אלה, וכן בשאלת מקורו של המשאע, ובשאלות רבות אחרות שטרם באו על פתרונן, או שיש חילוקי דעות ביחס לפתרונן, ראויות עדיין למחקר מעמיק וממזה, אשר כמסגרתו יבחן נושא המשאע על כל היבטיו והשלכותיו.

רשימת מקורות

- אביצור, ש' (תשל"ו). חיי יום ביום בארץ-ישראל במאה התשע עשרה, ירושלים: רובינשטיין.
- בן-שמש, א' (תשי"ג). חוקי הקרקעות במדינת ישראל, תל-אביב: מסדה.
- בר, ג' (תשל"ב-1971). מבוא לתולדות היחסים האגרריים במזרח התיכון, 1800-1970, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גרוסמן, ד' (תשנ"ד). הכפר הערבי ובנותיו בארץ ישראל: תהליכי התפשטות והתנחלות כתקופה העות'מנית, ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- גרוסמן, ד', גולדשלגר, נ' ובר-כהן, ע' (תשנ"ד). ההתיישבות הערבית והדרוזית באזור הכרמל ורמת מנשה, מחקר מס' 34, מוגש למכון לחקר שימושי קרקע.
- גרנובסקי, א' (תש"ט). המשטר הקרקעי בארץ ישראל, תל-אביב: דביר.
- הדסון, מיכאל (1995). "הפרטת הקרקע, איך הכל התחיל", קרקע, 40, עמ' 44-45.
- מפקדת יהודה ושומרון (1968). דין וחשבון על שנת הממשל הראשונה, ירושלים: צה"ל.
- פולק, אברהם נחום (1940). תולדות היחסים הקרקעיים במצרים, סוריה וארץ-ישראל, ירושלים: עבר.
- Abramson, Albert (1937). "An Aspect of Village Life in Palestine", *The Jerusalem Post*, July 6.
- Aruri, N.H. (1967). *Jordan: A Study in Political Development*, Ph.D. Diss., University of Massachusetts.
- Atran, Scott (1986). "Hamula organization and musha'a tenure in Palestine", *Man*, 21, pp. 271-295.
- Baldensperger, P.G. (1906). "The immovable East", *PEF Quarterly Statement*, pp. 190-196.
- Bauer, Dan (1987). "The dynamics of communal and hereditary land tenure among the Tigray of Ethiopia", in: McCay, Bonnie J. and Acheson, James M. (eds.), *The Question of the Commons: The Culture and Ecology of Communal Resources*, Tucson: University of Arizona Press, pp. 217-230.
- Bergheim, S. (1894). "Land tenure in Palestine", *PEF Quarterly Statement*, pp. 191-199.
- Boserup, E. (1965). *The Conditions of Agricultural Growth*, Chicago: Aldine.
- Chayanov, A.V. (ed.), (1986). *The Theory of Peasant Economy* (tran. from Russian of 1925 ed., with comments, Thorner, D., Kerblay, B., and Smith, R.E.F., eds.), Madison: University of Wisconsin Press.
- Conder, C.R. and Kitchener, H.H. (1881). *The Survey of Western Palestine, Memoirs*, Vol. I, London: P.E.F.

- Dodgshon, R.A. (1980). *The Origin of British Field Systems: An Interpretation*, London: Academic Press.
- Elazari-Volcani, Isaac (1925). *The Transition from Primitive to Modern Agriculture in Palestine*, Tel-Aviv: Ha-poel Hazair.
- Firestone, Ya'akov (1981). "Land equalization and factor scarcities: Holding size and the burden of imposition in Imperial Russia and the late Ottoman Levant", *The Journal of Economic History*, 41, 813–833.
- Firestone, Ya'kov (1990). "The land equalizing Musha' village: A reassessment", in: Gilbar, G. (ed.), *Ottoman Palestine 1840–1948*, Leiden: Brill, pp. 91–129.
- Graham-Brown, S. (1982). "The political economy of Jabal Nablus, 1920–1948", in: Owen, R. (ed.), *Studies in the Economic and Social History of Palestine in the Nineteenth and Twentieth Century*, Carbondale: Illinois University Press, pp. 88–176.
- Hardin, Garrett (1968). "The tragedy of the commons", *Science*, 162, pp. 1243–1248 (reprinted in: Hardin, G. [ed.], 1969, 2nd ed., *Population, Evolution and Birth Control*, San Francisco: Freeman, pp. 367–381).
- Hope Simpson, J. (1930). *Report on Immigration, Land Settlement and Development*, London: H.M.S.O.
- Johnson, W.J. and Crosbie, R.E.H. (1930). (Report of) Committee to Examine into the Economic Condition of Agriculturalists and the Fiscal Measures of Government in Relation Thereto.
[ז'ונסון, ו' וקרסבי, הא"ה, 1930, הרצאת הוועדה לחקירת המצב הכלכלי של החקלאים בפלסטינה (א"י) והאמצעים הכספיים (פיסקליים) שעל הממשלה לאחוז בהם בקשר עם כר].
- Jones, G.I. (1949). "Ibo land tenure", *Africa*, 19, pp. 309–323.
- Kamen, Charles S. (1991). *Little Common Ground: Arab Agriculture and Jewish Settlement, 1920–1948*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Kark, Ruth (1992). "Land-God-Man: Concepts of land ownership in traditional cultures in Eretz-Israel", in: Baker, A.R.H. and Biger, G. (eds.), *Ideology and Landscape in Historical Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 63–82.
- Klat, Paul J. (1957). "Musha holdings and land fragmentation in Syria", *Middle East Economic Papers*, 12–23 [Beirut: Dar el-Kitab, Economic Research Institute, American University of Beirut].
- Klein, F.A. (1883). "Life habits and customs of the fellahin of Palestine", *PEF, Quarterly Statement*, 41–48.
- Latron, A. (1936). *La vie Rurale en Syrie et Liban*, Beirouth: L'Institute Francais de Damas.

- Mundy, Martha (1992). "Shareholders and the state: Representing the village in the 19th century land registers in the southern Hauran", in: Philipp, Thomas (ed.), *The Syrian Land in the 18th and 19th Century: The Common and the Specific in the Historical Experience*, Stuttgart: Franz Steiner, pp. 217–238.
- McCay, Bonnie J. and Acheson, James M. (1987). "Human ecology and the commons", in: McCay, Bonnie J. and Acheson, James M. (eds.), *The Question of the Commons: The Culture and Ecology of Communal Resources*, Tucson: University of Arizona Press, pp. 1–34.
- Netting, Robert (1993). *Smallholders, Householders*, Stanford: Stanford University Press.
- Orwin, C.S. and Orwin, C.S. (1938). *The Open Fields*, Oxford: Clarendon Press.
- Ostrom, Elinor (1990). *Governing the Commons, The Evolution of Institutions for Collective Actions*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Patai, R. (1958). *The Kingdom of Jordan*, Princeton: Princeton University Press.
- Patai, R. (1949). "Musha' tenure and cooperation in Palestine", *American Anthropologist*, 51, pp. 436–445.
- Post, G.E. (1891). "Land tenure, agriculture, physical, mental and moral characteristics", *PEF Quarterly Statement*, pp. 99–147 [Essays on the sects and nationalities of Syria and Palestine, Essay 2].
- Seitz, W.D., Nelson, G.S., Halcrow, H.G. (1994). *Economics of Resources, Agriculture, and Food*, New York: Mc Graw-Hill.
- Warriner, D. (1948). *Land and Poverty in the Middle East*, London: Royal Institute of International Affairs.
- Wahlin, L. (1988). "Occurrence of musha' in Transjordan", *Geografiska Annaler*, 70B, pp. 375–379.
- Weullersse, J. (1946). *Paysans de Syrie et du Proche-Orient*, Paris: Gallimard (3rd ed.).